

Nyolcadik értekezés. A végső dolgok.

Eszchatologia.

119. §. Az eszchatologia általános jellemzése.

1. Az eszchatologia jelentősége.

A hívő elme és a hittudomány szemében a *végső dolgok* (τὰ ἔσχατα, novissima) nem egyszerűen a múltó dolgok végét jelentik, hanem azt a véget, melyet Isten az ő örök gondolata szerint ad mindannak, aminek kezdetet és folytatást rendelt vagy engedélyezett. Tehát a vég itt nem egyszerűen egy folyamat megszűnése, hanem az a nyugvópont, mely felé igyekszik a fejlődő folyamat: a vándor útjának végállomása, a hajósnak várt réve. Más szóval, a vég itt cél, betetőzés, befejezés, consummatio, a Szentléleknek tulajdonított mű.¹ Istentől rendelt vége, megkoronázása mindennek van, amit ő kezdeményezett vagy engedélyezett: az egyes ember földi életének, az összemberiség életének, vagyis a történelemnek, és az emberélet gyakorlóterének, a világnak. Tehát lehet szó *egyéni, történelmi és kozmikus eszchatológiáról*. Technikai és didaktikai okokból azonban ajánlatosabb a végső dolgokra vonatkozó kinyilatkoztatott igazságokat nem e szerint a tárgyi szempont szerint, hanem a végső események és végső állapotok köré csoportosítani.

Amit az eszchatologia tárgyal, az a végső szó mindazokban a kérdésekben és vitákban, melyeket az időben folyó lét, az egyesnek sorsa és küzdelmei, a kultúrtörökvések és történelmi válságok szünet nélkül fölvetnek, s melyek állandó feszültségben tartják a szellemeket. Minthogy ezt a végső szót Isten mondja ki, itt igazán kicsattan mindannak igazi értelme, ami világ kezdetétől fogva el volt rejtve. Ezért az eszchatológiának, a végső isteni szó teológiai értelmezésének *jelentősége* a következő mozzanatokban domborodik ki:

1. A vég rávilágít a kezdetre és folyamatra. Ezért *a világ végkifejlete Istennek fölséges igazolása* lesz. Kinyilatkoztatja majd a szellemek egész világa előtt, hogy minden egyénnek és minden eseménynek mi volt az isteni gondolata, s az egész történelem és annak végső vége, örök kárhozat és örök üdvösség mennyire nem vak végzet, hanem annak az Istennek műve, akinek minden útja irgalom és igazság. És Istennek ez a végső felelete a lét nagy kérdéseire csattanós lesz: elhangzik az mindenüvé, ahol volt kérdés-föltevő. Az eszchatologia a nagy teodiké, mint azt jelzi Jób könyvének vége. A vég értelmezi a kezdetet; a fejlődés irányát és értékét meghatározza a cél. «Csak akkor értjük meg azt ami van, ha látjuk, minek kell majd lenni; nincs a világon az a tény, berendezkedés és folyamat, mely ne függne a céltól és az egésznek értelmétől» (Lotze).

2. Ezért az eszchatologia a legtermékenyebb szempontokat és a *leghatásosabb indítékokat adja a vallásos léleknek*, tevékenységei egész területe számára: *a)* A hívő elmének szempontokat nyújt e világ jelenségeinek és kategóriáinak igaz értékelésére. *b)* A keresztény földi vándor a végső dolgokra úgy tekint, mint hazájának csillagaira; és azok erőt és biztatást sugároznak neki földi bajvívásában, s egyben intést küldenek a könnyelmű gondtalanság kísértéseivel szemben: «Minden dolgoznál gondolj a végedre, akkor sohasem vétkezel többé!»² Az öskeresztények elméletben és gyakorlatban eszchatológiai szempontok szerint ítélték meg a saját életük és a közösség sorsát.³ *c)* A végső dolgok erőteljesen megrezdítik a

¹ Cf. Eph 4,13–16 Rom 11,36; cf. [1249](#).

² Sir 7,40.

³ 1 2 Thes; 1 Cor; Ap; 2 Pet.

lélek ama húrjait, melyek a titokzatosságra vannak hangolva. Ezért a képzeletet is állandóan feszültségben tartják, és a lélek művészi törekvését erősen foglalkoztatják; ihletik az irodalom legnagyobb stílus alkotásait a Gilgames-eposztól Dante páratlan költeményéig, az ábrázoló művészetet, Michelangelo-t csak úgy mint a nirvánás Böcklint, és sugallják azokat a múltóbb értékű termékeket, melyek hol a termékeny képzelet segítségével, hol «tudományos» aláfestéssel (Flammarion, Fechner) akarják a titkot áhító lélek elé varázsolni a sírontúli életet, a «másvilágot».

Nem is csoda, ha a katolikus eszchatologiai igazság dómjának terméskő falát befutotta *mindenféle téves hiedelem és tanítás* folyondárja:

1. A *szadduceizmus*, e világ jóllakottjainak világnézete, minden korban tagadta a «túl»-világot, s a végső eseményeket meg állapotokat a jelen világba helyezte. Az egyetlen igazi vég neki a halál; minden megfizetés a jelen világban történik meg, a faj számára korlátlan gazdasági és kultúrai haladásban, mely végül paradicsommá alakítja át a földet (Hegel, Marx); az egyes számára pedig abban, hogy ezekből a javakból minél többet biztosít magának és testi utódainak. 2. A *kiliazmus* a másvilágra szóló keresztény reményről nem mond le, de azt halványnak és ványadtnak találja arra, hogy a jelen életet irányítsa; s ezért a szadduceizmusból kisajátít és megkeresztel annyit, hogy az igazak számára kilátásba helyez a végső állapot előtt egy ezeréves földi paradicsomot. 3. Az *agnosztikus empiristák* a végső dolgokba vetett hitet és a másvilág várását egy az emberi lélek mélyén fészkelő transzcendens érzékből származtatják, mely bizonyos emberekben, népekben vagy korokban különösen élénk és megteremti az eszchatologiai képeket, kategóriákat és tételeket. A mai racionalista valláshistorikusok és a modernisták a keresztény eszchatológiát is egy ilyen eszchatologiai hangulathullám termékének tartják. 4. A *racionalista* bölcselek általában elfogadnak egyéni halhatatlanságot és másvilágra szóló isteni igazságszolgáltatást, de tagadják, hogy ebben a test és az anyagvilág is részesednék, és hogy természetfölötti szempontok érvényesülnének benne. Így a 18. századi deisták. 5. A *transzcendens evolucionizmus* gnosztikus módon az emberi lélek sorsát a világfolyamatnak egy mozzanatává avatja, és rendesen lélekvándorlás alakjában megszámlálhatatlan létállomásokon keresztül természetszerű gravitációval visszatereli őseredetéhez. Így gondolkodik a teozofizmus. A modern protestánsoknál is jelszó lett, hogy a keresztény eszchatológiát a mai kor igényeinek és nézeteinek megfelelően gyökeresen meg kell «tisztítani».

Az eszchatologia *nehézsége* onnan ered, hogy *a)* a végső állapotban fönntartás nélkül érvényesülnek *Isten gondolatai*, melyek oly messze vannak a mi gondolatainktól, mint az ég a földtől. A végnek és a másvilágnak kategóriái mások, mint amelyekbe mi belegyökerezünk. Mit rejt a jövő, mindig titok az ember számára; de különösen abba a jövőbe, mely a síron túl nyílik, mindig borzongva néztek bele az emberek, és a vallások történetének tanúsága szerint annak homályából oly különös és ellenmondó képek rajzoltak eléjük, hogy a hit kalauzolása nélkül ott egyáltalán nem lehet eligazodni. *b)* A keresztény eszchatologia a szó teljes értelmében vett *titok*¹; a megtestesülés és a kegyelem titkának kivirágzása az öröklétben; nem a természet csiráinak kibontakozása, hanem az Isten Lelkének kiáradása. *c)* A kinyilatkoztatás *a profécia és apokaliptika nyelvén* beszél a végső dolgokról. Föltárja a természetfölötti nagy összefüggéseket e világ jelenségei és a másvilág teljeseidősei között; azonban nem a történendők elővételezésével, hanem képekben és látomásokban szól. Hogy ebből a beöltöztetésből mennyire nem könnyű megfelelő fogalmi egészset alkotni, annak analógiás történeti bizonyítéka az a kép, melyet a zsidók túlnyomó része rajzolt magának a messiási időkről és állapotokról, összevetve ama másikkal, mely bennünk él, akiknek számára jelenné vált. *d)* A *kinyilatkoztatás rendkívül tartózkodó*, a szó legnemesebb értelmében józan a

¹ Cf. 1 Pet 1,9 Heb 11, 1 Cor 2,7–12.

részletekre nézve, ép azokban a mozzanatokban, melyekről az eszchatologiai érdekelte fantázia legtöbbet szeretne tudni. Jámbor képzelődés, népies hiedelem és való vagy vélt magánkinyilatkoztatás aztán kiszínezi a kinyilatkoztatási eszchatologia térképének fehér foltjait, átfesti eredeti rajzait, és sokszor igen megnehezíti az eredetinek tiszta visszaállítását.

e) Az eszchatologia állandó *időszerűsége* külön nehézséget jelent. Korunk féktelen szubjektívizmusa itt is hivatkozik a modern ember igényeire és a mai tudomány világképére, és sürgeti az eszchatologia revízióját; sőt spiritiszta és hasonló üzelmekkel ezt vakmerően és végzetes buzgalommal meg is kezdte. Ezzel szemben a dogmatikusra apologetikus föladat is hárul: meg kell mutatnia, hogy bármennyire kitágult is a mai ember előtt a világ térben és időben, bármennyire nem akar engedni a világfolyamat állandó fejlődésének és folytonos egységének gondolatából, a kinyilatkoztatás nyit oly távlatokat, melyekben el lehet helyezni mindazt, ami jogosult a mai ember igényeiben. Viszont a napjainkban terjedező totális irányok, elsősorban a bolsevizmus a szadduceizmus és kiliazmus sajátos keverékeképp a másvilág ádáz tagadásával vagy legalább következetes ignorálásával összeköti egy fanatikus és optimista hittel vallott és terjesztett földi mennyország hitét. A keresztények közül is sokan gyakorlatilag hasonló jelenvilágisági értékelésekből élnek. Ezekkel szemben a másvilágvalló dogmatikai hit súlyos apostoli föladatok elé van állítva.¹

2. Az eszchatologia története.

1. *A pogányság.* Hogy nem akad nép a másvilág hite és reménye nélkül, azt a régiek Cicero-val sejtették, az újak (pl. Cathrein) hatalmas tapasztalati anyaggal igazolták. A *primitivek* eszchatologiai nézetei megfelelnek primitív vallási gondolatviláguknak; másviláguk többnyire a jelenvilágnak naivul eszményített folytatása, a színes jelenhez képest rendesen árnyéklét. De az egyéni halhatatlanság és visszafizetés meggyőződése oly jelentős szerepet visz náluk, hogy a kinyilatkoztatás-tagadó modern vallásbölcselet egyenest ilyen gondolatokban kereshette a vallás első formáját (animizmus). A *kultúrnépeknél* aztán sokszor meglepően mély és etikai jellegű nézetekkel találkozunk. Külön ki kell emelni az egyiptomiaknak részletes és komoly fölfogását a különítéletről, a parszizmus világítélet- és föltámadás-tanát, a babiloni eszchatologia vallási bensőségét, a keleti vallásokban a hindu lélekvándorlás- és ezoterikus buddhizmus nirvána-tanát, nemkülönben a Nyugatnak Hadeszt hirdető mítoszát, mely vallási érték tekintetében jóval alább áll, mint ősi és keleti rokonai.

2. *Ószövetség.* Az ószövetségi eszchatológiának ama szövetség előkészítő jellegének megfelelően megvan a maga története. *Az író próféták előtti korban* háttérben állnak az egyénre vonatkozó másvilági igazságok; de teljes tisztasággal és bőven buzog minden eszchatologiai hit és remény kútfeje, az a hit, hogy az élő Isten élők Istene.² Ez a hatalmas Isten biztosítja a messiási jövőt,³ melyben a próféták szerint a holtak is részesednek.⁴ Ezzel kapcsolódik egy másik kitekintés, mely már a legősibb *író prófétáknál* oly határozottsággal jelentkezik, hogy sokkal régiebbnek kell lennie: az Isten napja,⁵ a nagy leszámolás, melynek ostorcsapásai mögött maga Jahve áll,⁶ aki azonban végre sem hagyja el népét. Különösen Izajás második részében emelkedik ki hatalmas arányokban az eszchatologia alap gondolata: Jahve teljes diadala és igazolása.⁷ Ő nála kezdődik az eszchatologia egyénítése (és kozmikus illetve metafizikai háttérbe való beállítás), mely Jeremiásnál határozottabbá válik és

¹ Lásd Schütz A. Isten a történelemben; Az örökkévalóság; Őrség.

² Mt 22,23 Deut 32,39 1 Reg 2,6.

³ Os 6,2 Is 25,8 Ez 37.

⁴ Is 26,19 Dan 12,2.

⁵ Am 5,18.

⁶ Am 1,4. Os 5,8 Is 5,25–9 2,12.. 5,25 10,3 22,5; különösen Soph 1–3 (az ószövetség Dies irae-je).

⁷ Különösen Is 60,19 65,17 66,22.

Ezechielnél diadalmaskodik.¹ *A fogság után*, mikor a közületi élet kapcsai meglazultak és a nemzeti kilátások szétfoszottak, a zsidó nép megérett az egyéni és transzcendens másvilági vonások iránt, melyek főként Dánielnél és a bölcseségi könyvekben jutnak szóhoz. A zsoltárok bizonyosságot tesznek, mennyire átjárták az eszchatologiai szempontok a vallásos lelket, mely minden helyzetet amaz örök mértékhez szab.

Perzsa befolyásnak kell-e tulajdonítani az ószövetségi eszchatológiának a babiloni fogság után kétségtelenül észlelhető mélyülését és gazdagodását? A fönti rövid áttekintés is mutatja, hogy az a dús vetés nőhetett a honi talajon is; de a kinyilatkoztatás álláspontján semmi akadálya annak a gondolatnak sem, hogy a perzsa érintkezést a kinyilatkoztató Isten mint lendítő tényezőt használta föl; bár történetileg igazolni ezt nem olyan könnyű; nem utolsó helyen a perzsa vallás irodalmi rögzítésének késői és bizonytalan volta miatt. A perzsa befolyás nagyobb arányú érvényesülését másutt kell keresni: az ószövetség utáni zsidó apokaliptikában, mint azt különösen 4 Esdrae, Apocalypsis Baruch, Abrahae és a szláv Hénoch apokrif apokalipszisek mutatják.²

Az ószövetségi eszchatologia, főként a fogság előtti, az újnak mértékéhez szabva különösen *két pontban mutatkozik tökéletlennek*. Először is *kollektív*; az egyént háttérbe állítja, és a reményeket és javakat a közösség számára helyezi kilátásba. Ez összefügg az ószövetségnek azzal a jellegével, hogy benne Isten éppen az ember kollektív-voltát, az emberközösséget mint olyant, mint Isten népét állította természetfölötti föladat elé; ezzel egyrészt mély bölcsesége alkalmazkodott az akkori kultúrfok színvonalához, másrészt meg akarta szentelni az emberiségnek ezt a kultúrfokát és formáját is. A másik vonása: *transzcendens jellege nem emelkedik ki* élesen; inkább jelenvilági szempontok és indítékok vannak a választott nép elé állítva; így pl. jósokáig majdnem teljesen ki vannak kapcsolva a kárhozat félelmének hatalmas motívumai. Ez már az atyáknak föltűnt, akik Pállal arra utalnak, hogy a másvilág kulcsa Jézus Krisztusnál van; az előtte lefolyt idő tempus ignorantiae. Szent Tamás pedig³ az ószövetség kezdő jellegére utal: a gyerekeket fogható jókkal kell csalogatni.

Lehet emellett *mélyebb szempontokra* is gondolni: *a)* Az ószövetség csillagzata Isten; őhöz van igazítva minden vonatkozása, és ennek a központi napnak verőfényében elmosódnak a jelen- és másvilág határai; nem jelen- és másvilág az ószövetség nagy szétválasztó kategóriái, hanem Jahve megvallása és megtagadása. Ezért ha az ószövetségi eszchatologia a transzcendens szempontok érvényesítésében tartózkodó, nagy stílusban reá akarja nevelni az embert arra az alapvető vallási magatartásra, hogy fönttartás és hátsó gondolat nélkül (tehát a megfizetés gondolata nélkül is) át kell magát adnia Isten szolgálatára. *b)* Az Istentől elrugaszkodott világnak ősi bűne: elutasítani Isten támogató kezét, bizakodni a maga erejében. Ezzel szemben az ószövetségi kinyilatkoztatásnak döntő erővel meg kellett mutatnia, hogy a világ mindenképp rászorul az Istenre, és Isten igenis diadalmasan érvényesíti a maga szempontjait és törvényeit, nemcsak egy a gőgös ember részéről könnyen elutasítható másvilágon, hanem a jelenvilágnak jól ismert kategóriái között is.

3. *Újszövetség. Az Üdvözítő*, aki a törvényt nem megszüntetni, hanem teljesíteni jött, alkalmilag, az eszchatologiai parabolákban (konkoly, háló, magvető, törvénytevő uralkodó, tíz szűz, szőlőművesek, talentumok, menyegzős lakoma) elejtett tanításokkal és nagy eszchatologiai beszédében (Mt 24 25) megerősíti és megpecsételi az ószövetségi eszchatologia utolsó fázisának jellegzetes mozzanatait (egyéni megfizetés, ítélet, test föltámadása, kárhozat, mennyország) és *a)* megtisztítja a nacionalista korlátoltságtól, *b)* maradék nélkül etikai jelleget ad neki, és az egyéni igazságszolgáltatás számára teljesen szabad teret nyit; *c)* a középpontba állítja az Isten-ország diadalának és az ő második

¹ Jer 24,7 31,29–34; Ez 3,16–21 11,19 18,1–32 20,37 31,1–20 36,26.

² Cf. *Székely Bibliotheca apocrypha* I § 9 10.

³ *Thom* III 99, 6.

eljövetelének gondolatát; *d*) keresztül viszi a két «aeon»-nak,¹ a jelen- és másvilágnak szabatos szétválasztását. Jellemző, hogy a szinoptikusok és János között eszchatologiai tekintetben nincs eltérés. *Az apostolok* első evangéliumhirdetésében előtérben van a véglegesülés hite,² a visszatérő diadalmas Krisztus várásával mint tengellyel.³ Szent Pálnál és a Jelenésekben a teljes kinyilatkoztatási eszchatologia bontakozik ki.

4. *Az újítók koráig.* *Az apostoli atyák* kiemelik az apostoli hirdetés főmozzanatait Krisztus második megjelenésének gondolatával (parúzia); a következő nemzedéknél hódít a kiliazmus; világos jelül, hogy az őskereszténységben egyáltalán ismeretlen volt az a világiszony, melyet azóta annyiszor ráfogtak. *Az apologéták* különösen a test föltámadásának hitét védelmezik meg fényesen (Iustinus, Athenagoras, Theophilus, Tertullianus monografiákban is); az alexandriaiak pedig a kiliazmus anyagiassá törekvései és irányai ellen foglalnak állást; egyben azonban platonai és sztoikus gondolatokat csúsztatnak be a keresztény eszchatológiába: valaha minden lény visszatér Teremtőjéhez (apocatastasis); de csak azért, hogy újra kezdődjék a világfolyamat. A 4. századi nagy atyák az eszchatologia egyes mozzanatait a hit forrásai alapján egyenletesen földolgozzák, a föl-fölbukkanó gnosztikus, manicheus és priscillianista tévedésekkel szemben védelmükbe veszik a test föltámadását, a pelagiánizmussal szemben a kárhozat örökkévalóságát. A következő idők térítő igehirdetésében különösen az ítéletről és világvégről szóló megfontolások visznek jelentős szerepet, egyben azonban a nép rétegeiből és vélt magánkinyilatkoztatásokból idegen elemek tolazkodnak be, kiliaszta várakozások elevenednek föl (különösen 1000 körül és a 13. században), miközben a nagy skolasztikusok a maguk termékeny földolgozásának körébe belevonják az eszchatológiát is. Ebben az időben jelentkeznek az első monografiák is, melyek a végső dolgokról szóló katolikus igazságot egész terjedelmében tárgyalják; ilyeneket írtak Aegidius Romanus, Franciscus Mayron, Dionysius Carthusianus, Nicolaus Cusanus.

5. *Az újítók.* Az egyedül üdvözítő hitről való meggyőződés a protestánsoknál kezdetben háttérbe szorította az eszchatologiai érdeklődést, illetőleg csak egyéni oldalának kedvezett. Ez irányvonal mentén aztán a protestáns racionalizmus kezében az eszchatologia az egyéni lélek halhatatlanságának sokszor nagyon is elmosódott és többnyire csak etikailag megalapozott (Kant szerint «az erkölcs posztulátuma») hitévé zsugorodott össze; Schleiermacher óta pedig panteista vallási élmény elemévé lett: a vég az egy-mindennel való összeolvadás. Másrészt azonban ismét életre keltette a régi kiliazmust (taboriták, újakeresztelők, hugenották, Cromwell emberei, mormonok, adventisták), mely többé nem is vészett ki a protestantizmusból, és a 19. századi biblicizmusban az eszchatológiát belevetítette az emberiségnek jövő történeti fejlődésébe, melyet az ószövetségi profécia és az apokaliptika színeivel igyekszik megfesteni. A mai protestánsok részint Schleiermacher szellemében az egyéni lét kozmikus föloldásában látják a véget, részint Strauß-szal a másvilág hitének tagadásával és kigúnyolásával végzik, részint (a konzervatívok) hajlandók azt fönn tartani, de nem mint «tant, hanem mint a remény tárgyát»; részint pedig a vallási élménynek mítoszba való öltöztetését látják benne, melyet a folyton alakuló új világkép és a haladott vallási igények szerint át kell gyúrni, főként az újabb teozófia szellemében; így a liberálisok: Troeltsch stb; lásd G. Th. Fechner *Büchlein vom Leben nach dem Tod* 1836.

6. *Irodalom.* *a) Történeti monografiák.* *α)* V. Cathrein *Die Einheit des sittlichen Bewusstseins* 3 k. 1914; *Le Roy* *La religion des primitives* 1911; E. Spiess *Entwicklungsgang der Vorstellung vom Zustand nach dem Tode* 1877 (prot.); G. M. Kaufmann *Die Jenseitshoffnungen der Griechen und Römer nach den Sepulkralinschriften* 1899; J. Witte *Das Jenseits im Glauben der Völker* 1929. *β)* L. Atzberger *Die christliche*

¹ 4 Esdr 7,50.

² Act 2,17. 3,19 10,42 17,30.

³ 1 Cor 15 Eph 1,18 Col 3,3–4 Phil 3,20 1 Thes 4 5; 2 Thes Jac 5,7 1 Pet 1,7 1 Jn 2,28 Heb 9,28 10,36.

Eschatologie in den Stadien ihrer Offenbarung im A. und N. T. 1890; R. H. *Charles* A Critical History of the Doctrine of the Future Life in Israel, in Judaism and in Christianity 1899; P. *Volz* Die jüdische Eschatologie ²1934 (prot.); W. *Bousset* Die jüdische Apokalypik 1903 (prot.); J. *Royer* Die Eschatologie des Buches Job 1901; N. *Peters* Weltfriede und Propheten 1917; J. *Keulers* Die Eschatologie des 4. Esdrabuches 1922; γ) C. M. *Kaufmann* Die sepulkralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Christentums 1900; S. *Scaglia* I «novissimi» nei monumenti primitivi della Chiesa 1910; L. *Atzberger* Geschichte der christlichen Eschatologie innerhalb der vornizänischen Zeit 1896; *Turmel* L'Eschatologie au IVe siècle 1900; J. E. *Niederhuber* Die Eschatologie des h. Ambrosius 1907. b) *Rendszeres monografiák*. A patrisztikai anyagot elsőnek foglalja össze elég rendszeresen *Lomb*. IV dist. 21 43–50, s nyomán kifejtik a kommentátorok. *Szent Tamás* a Summában már nem jutott el az eszchatológiáig, és ezért a 17. századi nagy kommentátorok nem is tárgyalják a szokott rendszerességgel. Mindazáltal Szent Tamás eszchatológiáját teljesen adja Suppl. 69–102; Gent. III 1–63; IV 79–97. Monografiák: *Dionysius Carthusianus* De quattuor hominis novissimis; *Siuri* Theologia de novissimis 1750; J. *Keel* Das jenseitige Leben 3 k. 1868 kk.; J. H. *Oswald* Eschatologie ⁵1893; E. *Méric* L'autre vie 1880; L. *Billot* Quaestiones de novissimis ⁸1908; J. *Zahn* Das Jenseits ²1920; D. J. *Lanslots* The End of the World and of Men 1925; A. *Michel* des fins dernières 1928; *Schütz* A. Az örökkévalóság 1936. Dogmatikai alapú épületes munkák: W. *Schneider* Das andere Leben ¹⁴1919; J. *Klug* Die ewigen Dinge ³1916; E. *Krebs* Was kein Auge gesehen ⁵1919.